

تحلیل انتقادی دیدگاه برخی از مفسران در تفسیر آیه ۵۳ سوره احزاب بر پوشش زنان

سعید داودی لیمونی*
نرجس السادات محسنی**

چکیده

حجاب و پوشش، از مسلمات دین اسلام و فرایندی منطبق بر فطرت توحیدی است که خدای والا در پرتو آیات قرآن بر آن تأکید کرده است. مسئله اصلی در این پژوهش، بررسی و نقد دیدگاه برخی از مفسران در تفسیر واژه «حجاب» در آیه ۵۳ سوره احزاب بر پوشش زنان و کیفیت آن با روش گردآوری داده‌های کتابخانه‌ای و روش پردازش توصیفی - تحلیلی است. براساس یافته‌های تحقیق، مفسران دیدگاه‌های مختلفی در تفسیر این آیه دارند. نظیر اختصاص دلالت آن بر پوشش همسران پیامبر ﷺ و در نتیجه، منزل‌گزینی آنان؛ دلالت آیه بر پوشش کامل بانوان مسلمان و در نتیجه، پوشش همه اندام بدن از جمله وجه و کفین که هر دوی این دیدگاه مورد نقد قرار می‌گیرد. بر پایه دیدگاه برگزیده، آیه پیش‌روی، اولاً اختصاص به مواجهه با زنان رسول خدا ﷺ ندارد؛ ثانیاً در مقام بیان پوشش خانه‌هاست نه پوشش بانوان که با ادله درون‌متنی و برون‌متنی قابل اثبات است. دلالت سیاق آیات قبل و بعد بر آداب ورود به خانه پیامبر ﷺ دلالت تعلیل ذیل آیه بر پرهیز از اختلاط زنان و مردان، همنشینی واژه «حجاب» با واژه «متاع» و «وراء» از جمله ادله درون‌متنی و هماهنگی کاربست واژه حجاب در قرآن بر پرده و تصریح روایت انس بن مالک به پرده‌افکنی، دلالت شأن نزول آیه ۵۳ بر پوشش خانه‌ها و هماهنگی سبک معماری منازل عصر پیامبر ﷺ با معنای پرده، از جمله ادله برون‌متنی هستند.

واژگان کلیدی

آیه ۵۳ احزاب، آیه حجاب، پوشش زنان، حجاب همسران پیامبر ﷺ.

*. استادیار گروه قرآن‌پژوهی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی (نویسنده مسئول).
saeeddavoodi@gmail.com
narjes.mohseni@gmail.com
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۰۸
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۲۱

طرح مسئله

از جمله آیاتی که برخی مفسران از آن برای پوشش زنان استفاده کرده‌اند، آیه ۵۳ سوره احزاب، معروف به آیه حجاب^۱ است. قرآن کریم در این آیه مؤمنان را مورد خطاب قرار داده و دستوراتی را برای آنها بیان فرموده است. از جمله، مؤمنان موظف بودند در صورتی که از همسران پیامبر چیزی را می‌خواستند، از پشت پرده مطالبه کنند. درباره معنای واژه «حجاب» و دلالت آیه مورد بحث، بر پوشش یا عدم پوشش زنان و همچنین کیفیت پوشش، میان مفسران اختلاف نظر وجود دارد. به عقیده برخی از مفسران، سؤال و درخواست از «وراء حجاب» در آیه بر پوشش بانوان اشاره دارد. این گروه درباره کیفیت پوشش و همچنین اختصاص یا عدم اختصاص آیه به همسران پیامبر ﷺ نظراتی دارند. در مقابل، برخی واژه حجاب را به معنای پرده یا پوشش خانه‌ها دانسته‌اند. بر پایه این دیدگاه، این پوشش، ربطی به پوشش زنان و مقدار و کیفیت آن که در آیه ۳۱ سوره نور آمده است، ندارد؛ هر چند به نوعی بر لزوم حائل میان مرد و زن (که حجاب کاملی ندارد) دلالت دارد.

بر پایه آنچه گذشت، مسئله اصلی در این تحقیق، تحلیل دیدگاه برخی از مفسران در تفسیر «فَأَسْأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ» در آیه ۵۳ سوره احزاب است. به عبارت دیگر، سؤال اصلی این است که مراد از واژه حجاب در آیه ۵۳ سوره احزاب چیست؟ آیا این بخش از آیه بر پوشش زنان دلالت دارد؟ در صورت دلالت آیه بر پوشش زنان، کیفیت پوشش به چه صورتی است و شامل چه کسانی می‌شود؟

برای پاسخ به مسئله پیش‌روی، ضمن تمرکز بر آیه ۵۳ سوره احزاب، از دیگر آیات، روایات و دیدگاه مفسران استفاده می‌شود. از این‌رو، روش تحقیق «نقلی»، شیوه گردآوری داده‌ها، «کتابخانه‌ای» و با تکیه بر «منابع تفسیری» و همچنین روش پردازش داده‌ها برای تبدیل به اطلاعات، به گونه «توصیفی - تحلیلی» است و دلالت آیه بر پوشش زنان، با تجزیه و تحلیل ادله و بررسی میزان دلالت آنها بررسی می‌شود.

به سبب اهمیت این موضوع، افزون بر منابع عام یعنی کتب تفسیری که به تفسیر آیه ۵۳ سوره احزاب پرداخته‌اند، به صورت خاص پژوهش‌هایی درباره آیات حجاب، سوره احزاب و همچنین آیه مورد بحث انجام شده است. برای نمونه: اسکندرعلی بلیغی در پایان‌نامه «تفسیر تطبیقی آیات مرتبط با ازدواج پیامبر ﷺ»^۲ با بررسی آیات مربوط به ازدواج‌های پیامبر ﷺ در سوره احزاب از جمله آیه ۵۳ نتیجه می‌گیرد که ازدواج دیگران با همسران پیامبر ممنوع است و این حرمت شامل همه همسران ایشان می‌شود.

۱. به عقیده برخی فقها و اندیشمندان، این آیه به آیه حجاب معروف است و هرگاه گفته می‌شود این ماجرا قبل یا بعد از نزول آیه حجاب اتفاق افتاد، مقصود همین آیه است. (ر.ک: محقق داماد، کتاب الصلاة، ج ۲، ص ۵۲؛ مطهری، مجموعه آثار، ج ۱۹، ص ۴۳۲)

۲. دکترای تخصصی جامعه المصطفی العالمیه، مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی، ۱۳۹۸.

مریم دباغی‌الاصل در پایان‌نامه «احکام و آداب ارتباط با پیامبر اکرم ﷺ و اهل‌بیت ایشان از منظر قرآن و روایات»^۱ با بررسی آیات قرآن از جمله آیه ۵۳ سوره احزاب، در نهایت به دنبال آن است که وظیفه مردم نسبت به امام حاضر و غایب تبیین گردد.

مهناز مهدی‌زاده در پایان‌نامه «بررسی و نقد دیدگاه‌های نواندیشان دینی درباره آیات حجاب»^۲، در پاسخ به شبهه مربوط به آیه ۵۳ سوره احزاب و دستور حجاب زنان پیامبر ﷺ، به‌طور خلاصه، همگانی یا جهانی بودن قرآن را مطرح می‌نماید.

محمد بخش خلیلی در پایان‌نامه «بررسی آیات حجاب در تفاسیر فقهی فریقین (اشتراکات و افتراقات)»^۳ با بررسی آیات حجاب از جمله آیه ۵۳ سوره احزاب، به ضرورت اصل حجاب به عنوان ضروریات دین مبین اسلام و یکی از نمادهای والای جوامع اسلامی اشاره می‌نماید که رعایت آن برای همه زنان مسلمان واجب شرعی است.

مهدی غیائی در پایان‌نامه «آسیب‌شناسی اشتغال زنان با رویکرد الگوی صحیح آن از منظر قرآن و روایات»^۴ به وضوح دلالت آیات قرآن از جمله آیه ۵۳ سوره احزاب، بر عدم ورود مردان به جایگاه زنان و عدم اختلاط آنان با یکدیگر اشاره می‌کند.

فرشته کوئینی در مقاله «تحلیل و نقد دیدگاه فاطمه مرینیسی در مورد حجاب با تأکید بر آیه ۵۳ سوره احزاب»^۵ به نقد دیدگاه مرینیسی درباره معنای حجاب (حائل بین دو مرد) در آیه مورد بحث می‌پردازد.

نرجس نعمتی و علیرضا عبدالرحیمی نویسندگان مقاله «بررسی آیات الاحکام حجاب»^۶ با بررسی آیه ۳۰ و ۳۱ سوره نور و آیات ۵۳ و ۵۹ سوره احزاب، به وجوب حجاب و اهمیت آن در جامعه اشاره می‌کنند. محمدحسین محمدزاده در مقاله «خصائص النبی ﷺ و مسئله جاودانگی قرآن کریم: در پرتو آیات ۶، ۳۶ و ۵۳ سوره احزاب»^۷ با بهره‌گیری از آرای مفسران و فقیهان اشاره می‌کند که این آیات به شخصیت حقوقی و سیره پیشوایی رسول خدا ﷺ مربوط است و در نتیجه پیامی جاودانه دارند.

۱. دانشگاه قرآن و حدیث پردیس تهران، کارشناسی ارشد، ۱۳۹۹.

۲. دانشکده الهیات و معارف اسلامی قم، کارشناسی ارشد، ۱۳۹۰.

۳. جامعة المصطفی العالمیه اصفهان، سطح سه حوزه علمیه، ۱۴۰۱.

۴. الهیات و معارف اسلامی؛ مؤسسه آموزش عالی باختر ایلام، کارشناسی ارشد، ۱۳۹۵.

۵. فصلنامه علمی پژوهشی نامه معارف قرآنی، سال سیزدهم، شماره ۴۹، ص ۱۴۶ - ۱۱۷.

۶. ششمین همایش دانشجویی بررسی فرهنگ سلامت از منظر قرآن و حدیث، ۱۳۹۸، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اردبیل (مقاله کنفرانسی).

۷. مجله مشکوة، شماره ۱۵۶، ص ۱۴۴ - ۱۱۹.

محمد بهرامی در مقاله «قرائت‌های نو از آیات حجاب»^۱ به نقد و بررسی قرائت‌های نو از آیات حجاب از جمله آیه ۵۳ سوره احزاب می‌پردازد.

الهام کاظم‌پور ساریدرق در مقاله «بررسی تحلیلی حجاب از دیدگاه ادیان سامی (اسلام، یهود و مسیحیت)»^۲، زهرا پرناک در مقاله «شاخص‌های تحکیم خانواده براساس سوره احزاب با تأکید بر اصول عاطفی»^۳، علیرضا آزاد و سمیه جعفری ملک‌آبادی در مقاله «کیفیت انتقال استعاره‌های آیات حجاب در ترجمه فارسی، بر اساس الگوی ترجمه نیومارک»^۴ و حجت‌اله حکم‌آبادی در مقاله «کشف استدلالی ساختار و غرض سوره مبارکه احزاب»^۵ نیز با رویکردهای متفاوت، در کنار دیگر آیات به تفسیر و تبیین آیه ۵۳ سوره احزاب اشاره کرده‌اند.

امتیاز و نوآوری تحقیق پیش‌روی، بازپژوهی جامع دیدگاه مفسران فریقین درباره معنای واژه «حجاب» در آیه ۵۳ سوره احزاب و دلالت یا عدم دلالت آن بر پوشش زنان و همچنین اختصاص یا عدم اختصاص آیه به همسران پیامبر ﷺ و کیفیت پوشش آنها است که ضمن نقد دیدگاه مفسران مبنی بر دلالت آیه بر پوشش بانوان، در مسیر استدلال و اثبات دیدگاه برگزیده، به شیوه‌ای نو به قرائن درون‌متنی و برون‌متنی استناد می‌شود که در تحقیقات پیش‌گفته مورد توجه قرار نگرفته است و می‌کوشد تا با بهره‌گیری از قراین مذکور و تبیین معنای واژه «حجاب» به شیوه مستدل، به تفسیری دقیق‌تر و عالمانه‌تر درباره معنای این واژه دست یابد.

مفهوم‌شناسی حجاب

حجاب از ریشه «حجب» در اصل به معنای «منع» است^۶ یعنی هرچیزی که مانع بین دو شیء باشد.^۷ برخی لغویون، حجاب را مترادف با ستر و به معنای پوشش یا پرده دانسته‌اند.^۸ ستر (به فتح) به معنای پوشاندن شیء، پنهان کردن و ستر (به کسر) به معنای پرده و پوشش است.^۹ برخی دیگر، میان ستر و

۱. فصلنامه پژوهش‌های قرآنی، ش ۵۱، ص ۶۱-۳۸.

۲. فصلنامه زن و مطالعات خانواده، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز، شماره ۳۸، ص ۹۷-۶۹.

۳. مجله پژوهش و مطالعات اسلامی، سال سوم، شماره ۲۹، آذرماه ۱۴۰۰.

۴. دوفصلنامه علمی پژوهشی مطالعات ترجمه قرآن و حدیث، دوره ۸، شماره ۱۶، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، ۲۸۷-۲۵۶.

۵. دوفصلنامه علمی کتاب‌تیم، سال نهم، ۱۳۹۸، ش ۲۱.

۶. ابن‌فارس، معجم مقاییس اللغة، ج ۲، ص ۱۴۳.

۷. فراهیدی، العین، ج ۳، ص ۸۶؛ راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ص ۲۱۹.

۸. ابن‌درید، جمهره اللغة، ج ۱ ص ۲۶۳؛ جوهری، الصحاح، ج ۱، ص ۱۰۷؛ فیروزآبادی، القاموس المحيط، ج ۱، ص ۶۹؛ قرشی، قاموس قرآن، ج ۲، ص ۱۰۳.

۹. فیروزآبادی، القاموس المحيط، ج ۳، ص ۲۲۵؛ راغب، مفردات الفاظ القرآن، ص ۳۹۶.

حجاب تفاوت قائل شده‌اند، بدین صورت که حجاب، برخلاف «ستر»، مانع از دخول است.^۱ وجه تسمیه پوشش به حجاب از این جهت است که پوشش، مانع مشاهده است. به دربان نیز حاجب می‌گویند، چرا که مانع و بازدارنده دیگران از ورود است.^۲

به عقیده برخی قرآن‌پژوهان معاصر، حجاب در اصل به معنای مانعی است که از تلاقی دو چیز یا اثر آن دو به یکدیگر جلوگیری می‌کند، خواه آن دو چیز مادی باشد یا معنوی، یا یکی مادی باشد و دیگری معنوی و نیز بدون تفاوت از اینکه آن مانع نیز، مادی باشد یا معنوی.^۳

استعمال کلمه «حجاب» در مورد پوشش زن یک اصطلاح نسبتاً جدید است. برای پوشش زنان، آنچه در روایات و اصطلاح فقها معمول بوده است، واژه «ستر» است.^۴ امروزه این واژه بیشتر در پوشش مخصوص زنان در برابر نامحرمان به کار می‌رود.^۵

برپایه آنچه گذشت، «حجاب» در ریشه لغوی‌اش به معنای حائل بودن و ایجاد مانع و پرده میان دو چیز آمده و در آثار معاصران، به پوشش زنان نیز به جهت ممانعت از نگاه نامحرمان، حجاب گفته شده است.

نزول و معرفی اجمالی سوره احزاب و آیه حجاب

سوره احزاب بنابر قول مشهور^۶ و به اجماع مفسران،^۷ از سوره‌های مدنی و در ترتیب نزول، نودمین سوره‌ای است که بر پیامبر ﷺ نازل شده است.^۸ این سوره در چپ‌نشین کنونی مصحف، سی‌وسومین سوره و یکی از پربارترین سوره‌های قرآن مجید است که مسائل متنوع و بسیار مهمی را در زمینه اصول و فروع اسلام تعقیب می‌کند. علاوه بر جنگ احزاب، مسائلی در مورد ظهار و طلاق جاهلی، احکام پسرخواندگی، موضوع حجاب و توجه به معاد در این سوره مطرح شده است.^۹ آیات تأسی، تطهیر، حجاب، صلوات و

۱. عسکری، الفروق فی اللغة، ص ۲۸۲؛ مصطفوی، التحقيق، ج ۵، ص ۵۸.

۲. فیومی، المصباح المنیر، ج ۲، ص ۱۲۱.

۳. مصطفوی، التحقيق، ج ۲ ص ۱۶۷.

۴. مطهری، مجموعه آثار، ج ۱۹ ص ۴۳۰.

۵. قلنجی، معجم لغة الفقهاء، ص ۱۷۴.

۶. روایات ترتیب نزول به لحاظ سندی از چهارده تن از صحابه و تابعان نقل شده و در آثار فراوانی آمده است. قریب به تمام این روایات در اصل به حضرت علی رضی الله عنه و ابن عباس می‌رسد و از نظر متن تقریباً همسان‌اند و پاره‌ای از تعارضات ظاهری آن قابل رفع است. (ر.ک: سیوطی، الاتقان، ج ۱ ص ۵۱؛ مجلسی، بحار الأنوار، ج ۴۰، ص ۱۵۷ و ج ۸۹، ص ۹۳ و ۱۰۵؛

طباطبایی، قرآن در اسلام، ص ۱۲۷؛ رامیار، تاریخ قرآن، ص ۶۶۲)

۷. طوسی، التبیان، ج ۸، ص ۳۱۱؛ زمخشری، الکشاف، ج ۳، ص ۵۱۸.

۸. ابن عاشور، التحریر والتنویر، ج ۲۱، ص ۲۴۵؛ معرفت، التمهید، ج ۱، ص ۱۳۷.

۹. قرآتی، تفسیر نور، ج ۷، ص ۳۲۵.

امانت از آیات مشهور سوره احزاب شمرده شده است. آیه ۵۳ و ۵۹ این سوره و همچنین آیه ۳۱ سوره نور، به آیات حجاب (به معنای پوشش زنان) معروف اند؛ هرچند در گذشته تنها آیه ۵۳ احزاب را آیه حجاب می خواندند.^۱ خداوند متعال در آیه ۵۳ سوره احزاب چنین می فرماید:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ إِلَى طَعَامٍ غَيْرَ نَاظِرِينَ إِنَاهُ وَلَكِنْ إِذَا دُعِيتُمْ فَادْخُلُوا فَإِذَا طَعِمْتُمْ فَانْتَشِرُوا وَلَا مُسْتَأْسِنِينَ لِحَدِيثٍ إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ يُؤْذِي النَّبِيَّ فَيَسْتَحْيِي مِنْكُمْ وَاللَّهُ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَاسْأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ ذَلِكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ وَمَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللَّهِ وَلَا أَنْ تُنْكِحُوا زُجُوجَهُ مِنْ بَعْدِهِ أَبَدًا إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمًا.

قرآن کریم در این آیه مؤمنان را خطاب قرار داده است و از آنها خواسته اولاً: بدون اجازه وارد منزل پیامبر ﷺ نشوند، مگر آنکه برای صرف غذا اجازه داده شود و آن هم پیش از غذا نیاید و در انتظار غذا ننشینید و هنگامی هم که غذا خوردید پراکنده شوید و برای گفتگو ننشینید. زیرا این اعمال موجب ناراحتی پیامبر ﷺ می شود؛ ثانیاً: هنگامی که چیزی از وسائل زندگی (به عنوان عاریت) از همسران پیامبر ﷺ می خواهید از پشت پرده طلب کنید، که این کار دل های مؤمنان و همسران پیامبر ﷺ را پاک تر می دارد؛ در ادامه نیز تأکید می کند که شما نباید رسول خدا ﷺ را آزار رسانید و در پایان، ازدواج با همسران رسول خدا ﷺ پس از آن حضرت را، ممنوع شمرده است.

درباره دلالت عبارت «وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَاسْأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ»، بر پوشش زنان و رعایت حجاب و اختصاص آن به همسران رسول خدا ﷺ و یا همه زنان، اقوالی از سوی مفسران مطرح گردیده است که در ادامه مورد بررسی قرار می گیرد.

۱. دیدگاه اختصاص آیه بر پوشش همسران رسول خدا ﷺ

به عقیده گروهی از مفسران، عبارت «فَسَأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ»، به همسران پیامبر ﷺ اختصاص دارد. این گروه آیه مورد بحث را به شیوه های گوناگونی تفسیر کرده اند. عمده مفسران این جمله از آیه را ویژه مواجهه با زنان رسول خدا ﷺ دانسته اند و گفته اند: به هنگام درخواست متاعی از زنان

۱. در اصطلاح علما و مفسران فریقین، تنها آیه ۵۳ احزاب به نام آیه حجاب معروف بود؛ زیرا «حجاب» به اصطلاح امروزی با گذشته متفاوت است. آیات ۵۹ احزاب و ۳۱ نور در گذشته با عنوان ستر و نظر (مقدار مجاز از نگاه و لازم از پوشش) بررسی می شد و در اصطلاح جدید به آیات حجاب معروف شده اند. (ر.ک: محقق داماد، کتاب الصلاة، ج ۲، ص ۵۲؛ مطهری، مجموعه آثار، ج ۱۹، ص ۴۳۲؛ طبرسی، مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۷۶؛ ابوالفتوح رازی، روض الجنان، ج ۱۶، ص ۱۴؛ زمخشری، الکشاف، ج ۳، ص ۵۵۶؛ طبری، جامع البیان، ج ۲۲، ص ۲۸)

پیامبر ﷺ آن را از پشت پرده طلب کنید.^۱

برخی از مفسران این عبارت، از منزل‌گزینی زنان رسول خدا ﷺ را استفاده کردند. این آیه همراه با آیه ۳۲ همین سوره «يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ»، سبب شد که حجاب کامل برای زنان پیامبر ﷺ تحقق یابد که مرکب بود از ملازمت در منازلشان و آشکار نشدن هیچ قسمتی از بدن‌هایشان، حتی وجه و کفین و این حجاب مخصوص آنان بود که بر غیر آنان واجب نبود.^۲ در واقع این حکم یک نحو احترام ویژه به بیت پیامبر ﷺ است که زنان آن حضرت باید در پرده باشند و حتی شب کلی اندام آنها هم دیده نشود.^۳ برخی مدعی شدند، پس از نزول آیه حجاب، جایز نبود که مردان به هیچ یک از زنان رسول خدا - چه نقاب بر چهره داشتند چه نداشتند - نگاه کنند.^۴

خلاصه آنکه این گروه از مفسران از یک‌سو، آیه را ویژه همسران پیامبر ﷺ دانسته و از سوی دیگر، از آن لزوم منزل‌گزینی آنان را استفاده کرده‌اند و درخواست متاعی از آنان را فقط از پشت پرده مجاز دانسته‌اند.

- ادله دیدگاه

این گروه، برای اثبات ادعای خود ادله و مؤیداتی از آیات و روایات آورده‌اند:

یکم: در قرآن کریم دربارهٔ زنان پیامبر ﷺ دستورهای خاصی وارد شده است.^۵ اولین آیه خطاب به زنان پیامبر ﷺ با این جمله آغاز می‌شود: «يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ»^۶، یعنی شما با سایر زنان فرق دارید. اسلام به خاطر اهداف و مقاصد اجتماعی و سیاسی، عنایت خاصی داشته است که زنان پیامبر ﷺ، چه در زمان حیات آن حضرت و چه بعد از وفات ایشان، در خانه‌های خود بمانند. قرآن کریم صریحاً به زنان پیامبر ﷺ می‌فرماید: «وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ»^۷ یعنی در خانه‌های خود بمانید. اسلام می‌خواسته است «امهات المؤمنین» که خواه ناخواه احترام زیادی در میان مسلمانان داشتند، از احترام خود سوءاستفاده نکنند و احیاناً ابزار عناصر خودخواه و ماجراجو در مسائل سیاسی و اجتماعی واقع نشوند؛

۱. طوسی، التبیان، ج ۸، ص ۳۵۶؛ طبرسی، مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۷۶؛ بیضاوی، انوار التنزیل، ج ۴، ص ۲۳۷؛

فخررازی، مفاتیح الغیب، ج ۲۵، ص ۱۸۰؛ آلوسی، روح المعانی، ج ۱۱، ص ۲۴۷؛ طباطبایی، المیزان، ج ۱۶، ص ۳۳۷.

۲. ابن‌عاشور، التحریر والتنویر، ج ۲۱، ص ۳۱۵.

۳. ر. ک: زنجانی، کتاب تکاح، ج ۱، ص ۳۵۶.

۴. بغوی، معالم التنزیل، ج ۳، ص ۶۵۷؛ ابن‌کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ج ۶، ص ۴۰۳.

۵. مکارم شیرازی، انوار الفقاهة، ج ۱، ص ۳۲.

۶. احزاب / ۳۲.

۷. احزاب / ۳۳.

چنانکه می‌دانیم یکی از امهات‌المؤمنین (عایشه) که از این دستور تخلف کرد، ماجرای سیاسی ناگواری برای جهان اسلام به وجود آورد.^۱

سرّ ممنوعیت ازدواج زنان پیامبر بعد از آن حضرت با شخص دیگری^۲ همین است؛ یعنی شوهر بعدی از شهرت و احترام همسرش سوءاستفاده می‌کرد و ماجراها می‌آفرید. بنابراین اگر دربارهٔ زنان پیامبر دستور مؤکد و شدیدتری وجود داشته باشد بدین جهت است^۳

دوم: اگر قبل و بعد آیه مورد توجه قرار گیرد، روشن می‌شود که مخاطب آیه، زنان پیامبر ﷺ هستند. آنها شأن خاص و وظایف مخصوصی دارند. تسری دادن حکم آنان به دیگران به قیاس شبیه‌تر است.^۴ ضمیر «هن» در آیه به همسران پیامبر برمی‌گردد^۵ و شأن نزول آیه نیز این مطلب را تأیید می‌کند.^۶

- نقد دیدگاه

این دیدگاه از چند جهت قابل نقد و بررسی است:

یکم: قاعده تنقیح مناط و عمومیت تعلیل؛ به گفته مفسران، سبب نزول، عموم آیه را تخصیص نمی‌زند،^۷ چرا که قرآن برای عبرت و درس‌آموزی است؛ از این رو، گفته‌اند: اعتبار به عموم لفظ است، نه خصوص مورد و سبب.^۸ بنابراین، گرچه آیه در خصوص زنان پیامبر نازل شده است، ولی حکمش شامل همه زنان امت می‌شود که مردان در صورت نیاز به گفتگو و درخواست چیزی از آنان، باید از پس پرده و حجاب کامل آنان با آنها سخن بگویند.^۹

همچنین از ذیل آیه «ذَلِكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ»، نیز می‌توان تعمیم را استفاده کرد؛ زیرا هرچند در آیه مورد بحث ابتدا خطاب به مردها شده، ولی تعبیر ذیل می‌رساند که زن‌ها هم مأمور هستند در پشت حجاب باشند تا طهارت قلبی برای آنها حاصل گردد. لزوم سؤال از پشت حجاب به سبب خطراتی است که در نگاه کردن بدون حجاب وجود دارد، همچون زنا و منکرات که باعث آلودگی قلبی می‌گردد.

۱. ر.ک: بخاری، *الجامع الصحیح*، ج ۶، ص ۱۰؛ ابن‌سعد، *الطبقات الکبری*، ج ۸، ص ۵۹.

۲. ر.ک: طبری، *جامع البیان*، ج ۲۲، ص ۲۹؛ طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۸، ص ۵۴۷؛ مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۱۷، ص ۳۹۸.

۳. مطهری، *مجموعه آثار*، ج ۱۹، ص ۴۳۱.

۴. سبحانی، *نظام النکاح*، ج ۱، ص ۵۱.

۵. ر.ک: مغنیه، *الکاشف*، ج ۶، ص ۳۸۶.

۶. طبری، *جامع البیان*، ج ۲۲، ص ۲۸؛ طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۸، ص ۵۷۶.

۷. مغنیه، *الکاشف*، ج ۶، ص ۳۸۵.

۸. ر.ک: فخر رازی، *مفاتیح الغیب*، ج ۳، ص ۴۹۶؛ علامه حلی، *مختلف الشیعه*، ج ۱، ص ۳۶۰.

۹. شاه‌عبدالعظیمی، *تفسیر اثنا عشری*، ج ۱۰، ص ۴۷۶.

از این رو، برای جلوگیری از این آلودگی، دستور درخواست از پشت حجاب صادر شده است. بنابراین، از ذیل استفاده می‌شود: اولاً امر به درخواست از پشت پرده از زنان نامحرم الزامی است و ثانیاً اختصاصی به زنان پیامبر ﷺ ندارد؛^۱ به‌ویژه که خطر رعایت نکردن این حکم، برای دیگران بیشتر است، چون نوعاً مؤمنان نسبت به همسران پیامبر که حکم مادرشان را دارند، رعایت بیشتری می‌کنند.^۲

نتیجه آنکه، هرچند ظاهر آیه درباره همسران پیامبر است، ولی این حکم به آنان اختصاص ندارد و همه باید به سیره آن حضرت تأسی کنیم.^۳ اساس کتاب الهی و سنت نبوی بر عموم بدون اختصاص و اطلاق بی‌تقیید است و فقط در صورت قیام شاهی بر اختصاص، از عموم آن و اطلاق این، صرف نظر می‌شود.^۴

دوم: اصالت ندادن به بیرون از منزل، نه حبس در منزل. علاوه بر آنکه این آیه مخصوص زنان رسول خدا نیست، نمی‌توان با تکیه بر آیه ۳۳ سوره احزاب «وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى» لزوم حبس زنان رسول خدا ﷺ در منزل را استفاده کرد و این آیه را در راستای محتوای همان آیه ۳۳ دانست؛ چراکه آیه ۳۳ احزاب نیز برای جلوگیری از اصالت دادن به بیرون از منزل و برای حفظ وقار و شأن همسری آن حضرت، دستور داده که برای بازارگردی و مانند آن از منزل خارج نشوند، وگرنه آنها برای نماز و یا انجام حج و مانند آن بیرون می‌رفتند.^۵ در سیره رسول خدا ﷺ نیز نقل نشده که به‌طور مطلق زنانشان را از بیرون رفتن منع کرده باشند. لذا این آیه، کنایه از ثبات در منزل است؛ چراکه به‌طور طبیعی محل استقرار زن، خانه است.^۶ خانه‌ای که با جایگاه مادریش از یک جهت و همسرداری‌اش از جهت دیگر و اشراف بر خانواده به گونه‌ای عام، مرتبط است.^۷ عبارت «وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى» ذیل آیه فوق نیز مؤید این مطلب است و اشاره به کیفیت خروج از منزل توسط زنان جاهلی دارد که روسری‌ها را بر سر رها می‌کردند، یا بر پشت سر می‌انداختند و گوشواره‌ها و گردن‌بندهای آنان آشکار بود.^۸

عدم ورود به مسائل و جنجال‌های سیاسی و اجتماعی تعبیر دیگری است که می‌توان از آیه استفاده کرد؛ بدین معنا که «ماندن در خانه» بدین معنا نیست که به مسجد نروند، یا با بستگان صلح‌نکرده و با کسی رفت و آمد نداشته باشند، بلکه مراد این است که باید مواظب باشند در مسائل سیاسی مرموز و اجتماعی

۱. ر.ک: زنجانی، کتاب تکاح، ج ۲، ص ۴۵۸ - ۴۵۷.

۲. جوادی آملی، تسنیم، ج ۶، ص ۳۷۵.

۳. احزاب / ۲۱.

۴. جوادی آملی، تسنیم، ج ۶، ص ۴۵۵.

۵. آلوسی، روح المعانی، ج ۱۱، ص ۱۹۰.

۶. به تعبیر شهید مطهری، وظیفه اول زن، مادری و خانه‌سالاری است. (ر.ک: مطهری، مجموعه آثار، ج ۱۹، ص ۵۱۰)

۷. فضل‌الله، من وحی القرآن، ج ۱۸، ص ۲۹۸.

۸. ر.ک: طبرسی، مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۵۸؛ مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۷، ص ۲۹۰.

غوغایی، ورود پیدا نکنند تا مبدا فتنه‌گران آنان را ابزار دسیسه‌ستور و فتنه‌خودشان قرار دهند^۱ به نظر می‌رسد اگر این آیه مربوط به لزوم منزل‌گزینی هم باشد، می‌توان از این آیات خروج حداقلی از منزل را برای زنان آن عصر - به‌ویژه برای زنان آن حضرت - استفاده کرد؛ چرا که کیفیت پوشش کامل زنان مسلمان - که در سوره نور بیان شده است - هنوز نازل نشده بود.^۲ به هر حال، بر پایه آنچه گذشت، اولاً، دیدگاه اختصاص آیه محل بحث به همسران پیامبر ﷺ، مورد نقد است؛ ثانیاً قیاس آیه ۵۳ احزاب به آیه ۳۳ این سوره نیز نادرست است؛ علاوه بر آنکه از هیچ‌یک از این آیات، لزوم حجاب کامل به معنای منزل‌گزینی به دست نمی‌آید و فقط اصالت دادن به منزل استفاده می‌شود.

۲. دیدگاه عمومیت دلالت آیه بر پوشش کامل زنان مسلمان

برخی از مفسران از این آیه برای پوشش کامل همه زنان مسلمان (نه فقط زنان پیامبر) استفاده کرده‌اند. قرطبی پس از اعتقاد به اینکه آیه مورد بحث، به مسلمانان اجازه داده که نیازها و یا پرسش‌های دینی‌شان را از پشت پرده از زنان رسول خدا ﷺ داشته باشند، می‌نویسد: «در این حکم همه زنان مسلمان داخل هستند؛ چرا که بر اساس اصول شریعت که بدن و حتی صدای زن، عورت (امری که باید پنهان بماند) شمرده شده، آشکار کردن هیچ قسمتی از بدن زن جایز نیست، مگر برای ضرورت مانند شهادت یا درمان یا پرسشی که تنها او می‌تواند پاسخ دهد»^۳، شبیه این سخن را ابن عربی نیز دارد.^۴ به عقیده برخی، این آیه به روشنی بر پوشش کامل زنان از مردان دلالت دارد. چرا که اگر نگاه به وجه و کفین مباح بود، به حجاب و پشت پرده قرارگرفتن امر نمی‌کرد. این آیه را هم «آیه حجاب» نامیدند و حجاب نقیض «لقاء» است. از این‌رو، از آیه می‌توان فهمید که غرض مطلوب از حجاب، ترک اجتماع زنان و مردان و ترک ملاقات است که حاصل آن ترک دیدن و ملاقات است به‌طور مطلق. اگر نگاه به وجه و کفین در کوچه و خیابان جایز بود، پس حجاب و ماندن در خانه چه فایده‌ای دارد؟ در حقیقت، آیه دستور ماندن زن‌ها را در خانه داده است و این نشان از آن دارد که همه بدن زن باید پوشیده باشد و هیچ دیدار و ملاقاتی میان زن و مرد نامحرم جایز نیست. بنابراین، آیه شریفه برای درخواست متاعی از زنان، حجاب را لازم نموده است که از آن به طریق اولی حجاب در غیر وقت نیاز استفاده می‌گردد.^۵

۱. جوادی آملی، تسنیم، ج ۶۶، ص ۱۴۷ - ۱۴۶.

۲. سوره نور و احزاب هر دو مدنی هستند. سوره احزاب، نودمین و سوره نور، صدودومین سوره در ترتیب نزول است. (ر.ک:

معرفت، التمهید، ج ۱، ص ۱۳۷)

۳. قرطبی، الجامع لاحکام القرآن، ج ۱۴، ص ۲۲.

۴. ابن عربی، احکام القرآن، ج ۳، ص ۱۵۷۹.

۵. لکهنوی، اسداء الرغاب، ص ۱۲۸ - ۱۲۷.

- ادله دیدگاه

قاتلان به این دیدگاه نیز برای اثبات ادعای خود، به آیات و روایاتی تمسک جسته‌اند:

یکم: بر پایه روایت ابن‌ام‌مکتوم به نقل از ام‌سلمه آمده است: «كُنْتُ عِنْدَ النَّبِيِّ ﷺ وَ عِنْدَهُ مَيْمُونَةُ؛ فَأَقْبَلَ ابْنُ أُمِّ مَكْتُومٍ وَ ذَلِكَ بَعْدَ أَنْ أُمِرَ بِالْحِجَابِ. فَقَالَ: احْتَجِبَا. فَقُلْنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ أَلَيْسَ أَعْمَى لَأَيُّصِرُنَا؟ فَقَالَ: أَفَعَمِيَا وَإِنْ أَتَيْتُمَا تُبْصِرَانِهِ؟ نَزَلَ آيَةَ حِجَابٍ بُوَد. رَسُولُ خَدَا ﷺ بِه مَا دُو نَفَر فَرَمُود: «ابن‌ام‌مکتوم» وارد شد و این ماجرا بعد از نزول آیه حجاب بود. رسول خدا ﷺ به ما دو نفر فرمود: حجاب بگیرید (پنهان شوید) ما گفتیم مگر ایشان نابینا نیست؟ فرمود: شما که نابینا نیستید. آیا شما او را نمی‌بینید؟^۱ از عبارت «بَعْدَ أَنْ أُمِرَ بِالْحِجَابِ» استفاده می‌شود که امر عمومی به حجاب بوده نه امر اختصاصی به خصوص زنان پیامبر ﷺ. این آیه شریفه را هم نمی‌توان به غیر وجه و کفین حمل کرد، چون عمده خطرات و وسوس شیطانی و آلودگی‌های قلبی از نگاه به وجه و کفین حاصل می‌گردد.^۲

دوم: بر پایه قاعده اولویت از این آیه می‌توان برای لزوم حجاب زنان نیز استدلال کرد؛ به این بیان که وقتی زن موظف باشد به هنگام گفتگو با مرد نامحرم تمام بدن و حتی حجم بدنش پوشیده باشد، به طریق اولی باید سر و صورتش را در برابر نامحرم پوشیده نگه‌دارد. همچنین اگر حجاب کامل بر زن واجب نباشد، امر به حجاب (گفتگو از پشت پرده) به هنگام گفتگو لغو خواهد بود و اگر نبودن حجاب و حایل میان زن و مرد سبب مفسده شود، همین مناط دقیقاً در عدم حجاب صورت نیز به گونه شدیدتر وجود دارد. بنابراین، با عدم اختصاص این حکم به زنان رسول خدا ﷺ، می‌توان از آیه، لزوم پوشش سر و صورت زنان در برابر نامحرم را استفاده کرد.^۳

سوم: بر پایه ظهور عرفی، وجوب درخواست از پشت پرده، به صورت عرفی، در این نکته ظهور دارد که زنان باید پشت پرده قرار گیرند و این دلیلی برای وجوب ستر همه بدن است.^۴

چهارم: تعلیل ذیل آیه «ذَلِكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ» نیز می‌رساند که اطهریت تام با ستر وجه و کفین حاصل می‌شود.^۵

- نقد دیدگاه

این دیدگاه از چند زاویه قابل نقد و بررسی است:

۱. طبرسی، مکارم الاخلاق، ص ۲۳۳.
۲. ر.ک: زنجانی، کتاب تکاح، ج ۲، ص ۴۵۷.
۳. شاه‌عبدالعظیمی، تفسیر اثنا عشری، ج ۱۰، ص ۴۷۶.
۴. ر.ک: محقق داماد، کتاب الصلاة، ج ۱، ص ۳۵۴.
۵. ر.ک: فاضل لنگرانی، تفصیل الشریعة، ص ۵۷۸.

یکم: استشهاد به روایت ابن‌ام‌مکتوم برای تعمیم آیه شریفه صحیح نیست؛ زیرا اولاً این روایت از جهت سندی مرسل و غیرقابل اعتماد است؛ چرا که در منابع شیعه و اهل سنت^۱ بدون ذکر سند و به طور مستقیم از ام‌سلمه نقل شده است و معلق است.^۲ ثانیاً: نقل روایت در کافی به شکل دیگری و بدون عبارت «و ذلک بعد ان امر بالِحجاب» آمده است.^۳ ثالثاً: در تفسیر *جوامع الجامع* روایت با تعبیر «بعد ان امرنا بالِحجاب» ذکر شده که از آن امر عمومی زنان به حجاب استفاده نمی‌شود. رابعاً: تعبیر «بعد ان امر بالِحجاب» نیز می‌تواند به امر اختصاصی زنان پیامبر ﷺ معنا شود، هرچند به روشنی تعبیر «بعد امرنا بالِحجاب» نیست و بر فرض که امر عمومی به حجاب هم در کار باشد، ممکن است امر اختصاصی به نحو شدیدتر به زنان پیامبر ﷺ شده باشد و آیه «فَسْتَلُوْهُنَّ مِنْ وَّرَائِ حِجَابٍ» ناظر به این امر باشد نه به امر عام.^۴ مفاد برداشت وجوب ستر همه بدن، آن است که باید میان زنان رسول خدا ﷺ و مردان، حجاب و پرده‌ای کامل باشد و این برداشت، مستلزم آن است که حتی هیکل و قامت آنان به صورت مستور هم دیده نشود و این مفادش از ستر واجب (حضور با حجاب کامل در جامعه) اخص است (در واقع محتوای آن انزوا گزینی و در منزل ماندن است). علاوه بر این، خطاب آیه در صدد بیان وظیفه مردانی است که برای مهمانی به منزل رسول خدا ﷺ دعوت شده بودند، نه وظیفه زنان آن حضرت.^۵ بر آنان واجب است که از پشت پرده و مانع از زنان پیامبر ﷺ چیزی را مطالبه کنند و لذا در آیه دلالتی بر وجوب پوشش زنان نیست، چه رسد بر وجوب وجه و کفین.^۶

دوم: استدلال به ذیل آیه برای وجوب حجاب و پوشش کامل هم صحیح نیست؛ زیرا طهارت خود مراتبی دارد، برخی مراتب طهارت قلبی، لازم و برخی مستحب است و این ذیل را نمی‌توان دلیل بر لزوم حجاب دانست.^۷

بنابراین، در آیه دلالتی بر وجوب تحصیل کمال طهارت (که یک امر اخلاقی است) وجود ندارد؛ چراکه اگر چنین چیزی واجب بود، آن‌گاه بر زنان واجب بود به‌طور کلی از خانه خارج نشوند تا طهارت

۱. بخاری، صحیح، ج ۱ ص ۱۳۳؛ طبرسی، *مکارم الاخلاق*، ص ۲۶۷؛ حر عاملی، *وسائل الشیعه*، ج ۲۰، ص ۲۳۲.

۲. به حدیثی «معلق» گویند که از ابتدای سند آن یک راوی یا بیشتر افتاده باشد. از این جهت، حدیث معلق از اقسام حدیث مرسل است و همچنین، بر حدیثی که تمامی سند آن افتاده باشد نیز اطلاق کرده‌اند. (هاشمی شاهرودی، *فرهنگ فقه*

مطابق مذهب اهل بیت، ج ۳، ص ۲۷۴)

۳. کلینی، *الکافی*، ج ۵، ص ۵۳۴.

۴. زنجانی، *کتاب تکاح*، ج ۲، ص ۴۶۱ - ۴۵۹.

۵. محقق داماد، *کتاب الصلاة*، ج ۱، ص ۳۵۴.

۶. فاضل لنکرانی، *تفصیل الشریعه*، ص ۵۷۸.

۷. زنجانی، *کتاب تکاح*، ج ۲، ص ۴۶۱ - ۴۵۹.

تحلیل انتقادی دیدگاه برخی از مفسران در تفسیر آیه ۵۳ سوره احزاب بر پوشش زنان □ ۵۳

به‌طور کامل تحقق یابد (و کسی به این ملتزم نمی‌شود)؛ در نتیجه، آیه درصدد وجوب پوشش کامل (حتی وجه و کفین) زن نیست.^۱

سوم: گوشه‌نشینی و پرده‌نشینی، مخالف سیره مستمر مسلمانان است و به‌طور معمول، زنان مسلمان به بازار می‌رفتند. به عبارت دیگر، ارتباط با دیگران و دادوستد زنان، با حفظ حجاب مانعی ندارد.^۲

چهارم: روایاتی که وجه و کفین را استثنا کرده، می‌تواند آیه را تخصیص بزند.^۳

بر پایه آنچه گذشت، هرچند با توجه به توضیحی که در دیدگاه برگزیده خواهد آمد، عمومیت دلالت آیه بر نوعی از رعایت حریم میان زن و مرد نامحرم صحیح به نظر می‌رسد، ولی آیه دلالتی بر پوشش زنان و یا پوشش کامل بانوان (حتی وجه و کفین) ندارد.

۳. دیدگاه دلالت آیه بر پوشش خانه‌ها (دیدگاه برگزیده)

بر اساس دیدگاه مختار، آیه ۵۳ سوره احزاب به همسران پیامبر ﷺ اختصاص ندارد و مراد از حجاب در آیه، پوشش زنان نیست، بلکه پوشش خانه‌هاست که با پرده‌ای که بر ورودی آنها افکنده می‌شد، پوشیده می‌گردید و متاع را از پشت پرده دریافت می‌کردند.^۴ خدای سبحان برای پاک نگه‌داشتن حریم نبوت، درباره همسران پیامبر ﷺ می‌فرماید: چنین نباشد که پرده را کنار بزنید و در را باز و رودرو با آنان گفت‌وگو کنید؛ اگر درخواستی دارید که نیازمند به گفت‌وگوست، از پشت پرده پرسید.^۵ در اثبات دیدگاه برگزیده، به ادله زیر استناد می‌شود:

یک. ادله درون‌متنی

آیات قرآن کریم، بسان هر سخن دیگری، با حروف، کلمات و جملات پدید آمده‌اند. شناخت قراین پیوسته موجود در هر آیه، در دریافت و فهم مراد گوینده کلام، نقش مؤثری دارد. برخی از قراین درون‌متنی موجود در آیه عبارتند از:

الف) دلالت سیاق آیه بر آداب ورود به خانه پیامبر ﷺ

سیاق صدر و ذیل آیه دلالت می‌کند بر اینکه این آیه اشاره به آداب خاصی درباره وارد شدن به خانه‌های

۱. فاضل لنکرانی، *تفصیل الشریعة*، ص ۵۷۸.

۲. قرآنتی، *تفسیر نور*، ج ۷، ص ۳۹۲.

۳. ر.ک: زنجانی، *کتاب تکاح*، ج ۲، ص ۴۶۱ - ۴۵۹.

۴. مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۱۷، ص ۴۰۱؛ خطیب، *التفسیر القرآنی للقرآن*، ج ۱۱، ص ۷۴۵.

۵. جوادی آملی، *تسنیم*، ج ۶۶، ص ۳۸۰.

پیامبر ﷺ دارد که مؤمنان باید آن را رعایت می‌کردند،^۱ زیرا رابطه با نامحرم، بدون حفظ حجاب (و پرده‌ای میان دو طرف)، سبب رنجاندن رسول اکرم ﷺ است.^۲ به‌طور کلی، این آیه در صدد بیان نحوه ورود به خانه دیگری، یعنی ممنوعیت ورود بدون اذن است.^۳ بنابراین، این آیه حتی به مقدار واجب از پوشش هم دلالت ندارد، هرچند اجمالاً بر اصل پوشش دلالت دارد.^۴ در نتیجه، آیه ربطی به پوشش زنان ندارد و تنها به سؤال و درخواست از پشت پرده - به سبب شرایط خاص زن در منزل - پرداخته است. در حقیقت، درخواست از پشت پرده، خودش موضوعیتی ندارد، و گرنه باید گفت اگر زنی کاملاً خود را پوشانده باشد و مردی بخواهد از او چیزی طلب کند، برای عمل به آیه شریفه باید درخواست از پشت پرده و یا دیوار باشد که حتی اندام زن هم دیده نشود.^۵ به عبارت دیگر، اگر مردی، زنی (یا همسر رسول خدا) را با حجاب کامل در بیرون منزل دیده باشد و متاعی که همراه زن هست را از او بخواهد، آیا بر زن واجب است به منزل برود و از پشت پرده آن متاع را به وی بدهد تا به مضمون آیه عمل کرده باشد؟ روشن است که کسی نمی‌تواند به چنین حکمی ملتزم شود.

ب) همنشینی واژه «حجاب» با «وراء» و «متاع»

ارتباط الفاظی که در زنجیره کلامی در کنار یکدیگر قرار دارند نقش مؤثری در معناشناسی واژگان آیات دارند. همنشینی واژه حجاب با واژه «متاع» به معنای «اثاث و لوازم زندگی و منزل»^۶ و «وراء» به معنای پشت،^۷ قرینه خوبی است که حجاب به معنی پرده بیوت (ستر البیوت) است. براین اساس، بر زنان پیامبر ﷺ واجب بود برای اجابت درخواست مردان، از پشت پرده با اجانب تماس داشته باشند.^۸ در نتیجه، این آیه مربوط به پرده‌افکنی بر خانه‌هاست، نه حجاب زنان.

ج) دلالت تعلیل ذیل آیه بر پرهیز از اختلاط زنان و مردان

قسمت پایانی آیه «ذَلِكُمْ أَطَهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ» و نسبت دادن اطهریت به قلوب هردوی زنان و مردان، می‌رساند که اختلاط و نبود حایل و مانع میان آنان، موجب فتنه و فساد می‌شود. از این‌رو، از عدم

۱. هاشمی رفسنجانی، *تفسیر راهنما*، ج ۱۴، ص ۴۱۳.

۲. قرآنتی، *تفسیر نور*، ج ۷، ص ۳۹۲.

۳. فاضل لنکرانی، *تفصیل الشریعة*، ص ۵۷۸.

۴. محقق داماد، *کتاب الصلاة*، ج ۱، ص ۳۵۴، پاورقی.

۵. ر.ک: زنجانی، *کتاب نکاح*، ج ۲، ص ۴۶۱ - ۴۵۹.

۶. راغب اصفهانی، *مفردات*، ص ۷۵۷؛ فیومی، *المصباح المنیر*، ص ۵۶۲؛ فضل‌الله، *من وحی القرآن*، ج ۱۸، ص ۳۳۹.

۷. مکارم، *تفسیر نمونه*، ج ۱۷، ص ۴۰۳.

۸. همو، *انوار الفقاهة*، ج ۱، ص ۵۴.

اختصاص اطهریت به زنان، می‌توان فهمید که اختلاط، حرام و یا لاقلاً ترکش اولی است؛ زیرا اختلاط موجب برانگیخته شدن غریزه جنسی است.^۱

بنابراین، عبارت پایانی می‌تواند قرینه‌ای برای تقویت دیدگاه برگزیده باشد، بدین‌صورت که این دستور از یک‌سو، ویژه زنان پیامبر ﷺ نیست و از سوی دیگر، ربطی به پوشش زنان ندارد؛ بلکه برای جلوگیری از اختلاط است.

دو. ادله برون‌متنی

مراد از ادله برون‌متنی، قرائن و شواهد لفظی و غیرلفظی ناپیوسته است که در خوانش دقیق سخن، اهمیت بسیاری دارد.^۲ بر این اساس، با کمک برخی آیات و روایات مرتبط و همچنین، با توجه به گزارش‌های تاریخی و اسباب نزول آیه می‌توان بر دلالت آیه مورد بحث بر پوشش خانه‌ها تأکید کرد.

الف) هماهنگی کاربریست واژه حجاب در قرآن بر پرده و حائل

واژه حجاب در مواضع دیگر در قرآن بر غیر پوشش زنان یعنی بر پرده یا حائل دلالت دارد. واژه حجاب هفت بار در قرآن کریم به کار رفته^۳ که غالباً به معنای مانع و حائل است. به نظر می‌رسد نزول این آیه نخستین مرحله تبیین لزوم پوشیده بودن زنان در مواجهه با مردان غیرمحرم بوده که مفهوم و حدود آن به تدریج در سیر نزول آیات بسط یافته است. پابندی همسران پیامبر اکرم ﷺ به اجرای این دستور و تلقی مسلمانان صدر اسلام از آن، مؤید این نکته است که در ابتدا حکمت تشریح حجاب، حفظ شأن و حرمت پیامبر و نوعی احترام ویژه به همسران ایشان بوده است. تا سال پنجم هجری که این آیه در آن سال، در جریان ازدواج پیامبر اکرم ﷺ با زینب بنت جَحْش نازل شد،^۴ حجاب به معنای پوشش اصطلاحی بر هیچ‌یک از زنان مسلمان واجب نشده بود، هر چند در آیات دیگری از همین سوره که قبل از آیه حجاب نازل شده‌اند، همسران پیامبر و دیگر زنان مسلمان از تبرج به شیوه عصر جاهلیت نهی شده بودند؛ اما نه نفی تبرج، و جوب و حدود پوشش زنان را افاده می‌کرد و نه احتراز از تبرج موجب بی‌نیازی از حجاب بود. در هر صورت، آیه مورد بحث، مستقیماً درباره احکام پوشش زنان نیست و حکم شرعی پوشش و حدود آن در آیه‌های دیگری از قرآن کریم آمده است.^۵

۱. مغنیه، *الکاشف*، ج ۶، ص ۲۳۵.

۲. مسعودی، *تفسیر روایی جامع*، ج ۱ ص ۱۹۱.

۳. ص / ۳۲ / مریم / ۱۷ / اعراف / ۴۶ / اسراء / ۴۵ / احزاب / ۵۳ / فصلت / ۵ / شوری / ۵۱.

۴. ر.ک: سیوطی، *الدر المنثور*، ج ۵، ص ۲۱۴.

۵. ر.ک: طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۸، ص ۱۷۷؛ ابن کثیر، *تفسیر القرآن العظيم*، ج ۳، ص ۵۱۱؛ شوکانی، *فتح القدیر*، ج ۴، ص ۳۴۲.

ب) تصریح روایت انس بن مالک بر پرده‌افکنی

گواه دیگر اینکه به نقل از اکثر مفسران،^۱ در حدیثی از «انس بن مالک»، خادم مخصوص پیامبر ﷺ آمده: «من از همه آگاه‌تر به آیه حجابم؛ هنگامی که زینب با پیامبر ﷺ ازدواج کرد و با او در خانه بود، غذایی درست فرمود و مردم را دعوت به مهمانی نمود، اما جمعی پس از صرف غذا همچنان نشسته بودند و سخن می‌گفتند، در این هنگام آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ - تا - مِنْ وِرَاءِ حِجَابٍ» نازل شد، در این هنگام پرده‌ای افکنده شد و جمعیت برخاستند».^۲ در روایت دیگری از انس آمده که «رُخِيَ السُّتْرُ بَيْنِي وَبَيْنَهُ؛ پیامبر ﷺ پرده را میان من و خود افکند و جمعیت هنگامی که چنین دیدند برخاستند و متفرق شدند».^۳

روایت انس بن مالک به طرق مختلف در منابع روایی و تفسیری اهل سنت از جمله صحیح بخاری و مسلم، نقل شده است^۴ که اگر چه دارای گوناگونی در متن است اما به واقعه یکسانی اشاره می‌کند و «ابن شهاب زهري» و «معتمر بن سلیمان» حلقه مشترک در نقل‌های مختلف هستند که برخی رجالیون، وثاقت آنها را تأیید کرده‌اند.^۵

بنابراین، بر فرض پذیرفتن صحت روایات مذکور، تصریح به «پرده افکندن»، قرینه‌ای است بر اینکه واژه «حجاب» در آیه بر معنایی غیر از پوشش زنان دلالت دارد و مراد از آن پرده یا حائل است.

ج) دلالت شأن نزول آیه ۵۳ بر معنای پرده

درباره آیه ۵۳ سوره احزاب، شأن نزول‌های متفاوتی نقل شده است. برپایه روایات شأن نزول، مراد از آیه مورد بحث رعایت آداب ورود به منزل پیامبر ﷺ و پرهیز از اختلاط مردان با زنان و مراد از واژه حجاب، پرده و حایل است نه پوشش زنان.^۶ برای نمونه: برخی از مردان برای عاریه گرفتن پاره‌ای از متاع‌ها وارد منزل همسران رسول خدا ﷺ می‌شدند که دستور داده شد از پشت پرده متاع را طلب کنید.^۷ بنابر نقلی دیگر، مردی در منزل رسول خدا ﷺ با آن حضرت غذا می‌خورد و عایشه نیز با آنها بود که به هنگام غذا خوردن،

۱. واحدی، اسباب النزول القرآن، ص ۳۷۲.

۲. بخاری، الجامع الصحیح، ج ۶، ص ۱۴۹.

۳. همان.

۴. همان، ص ۲۵ - ۲۴؛ ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ج ۶، ص ۳۹۹.

۵. ابن حجر عسقلانی، تقریب التهذیب، ج ۱، ص ۵۰۶ و ج ۲، ص ۵۳۹ و ۷۲۲.

۶. طبری، جامع البیان، ج ۲۲، ص ۲۶؛ طبرسی، مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۷۴؛ بخاری، الجامع الصحیح، ج ۶، ص ۲۴ و ۲۵؛

سبحانی، نظام النکاح، ج ۱، ص ۵۱.

۷. طبری، جامع البیان، ج ۲۲، ص ۲۸؛ طبرسی، مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۷۶.

دست آن صحابی به دست عایشه اصابت کرد و رسول خدا ﷺ ناراحت شد. در پی آن آیه نازل شد و دستور به حجاب (فاصله گرفتن) زنان پیامبر ﷺ از مردان داده شد.^۱

با توجه به شأن نزول‌های بیان شده برای آیه، خداوند از اموری که موجب آزار رسول خدا ﷺ بوده به سبب دستور حجاب رفع نگرانی کرده؛ اموری مانند: عدم رعایت آداب مهمانی، سرزده داخل شدن به منزل آن حضرت و تهدید به ازدواج با همسرانش.^۲

آیات بعدی نیز گواه این مطلب است، زیرا بعد از نزول آیه ۵۳ احزاب، محارم آن حضرت تصور کردند این حکم شامل آنها نیز می‌شده و آنان هم حق ندارند به منزل همسران پیامبر بروند و اگر چیزی را می‌خواهند باید از پشت پرده طلب کنند که آیه ۵۵ احزاب در این باره نازل شده و آنان را از این حکم معاف داشته است.

د) هماهنگی سبک معماری منازل عصر پیامبر ﷺ با معنای پرده

دقت در تاریخ نشان می‌دهد که منازل مدینه و مکه در زمان صدر اسلام، علاوه بر درهای چوبی دارای پرده نیز بود و مردم برای پوشاندن منزل از دید اغیار، علاوه بر درب چوبی، از پرده یا لیف خرما نیز استفاده می‌کردند. دوگانه «پرده و در» گزارش‌های زیادی دارد و روایات متعددی آن را تأیید می‌کند. مجموعه روایاتی مسند و مستفیض^۳ وجود دارد که موضوع بحثش بیان احکامی است که با تعبیر «لا ستر له و غیر مغلق» یا «غلق بابه و ارحی ستره» آمده است.^۴ برای نمونه در روایتی از امام علی علیه السلام آمده است: «أَيُّمَا رَجُلٍ وَكَيْ شَيْئًا مِنْ أُمُورِ الْمُسْلِمِينَ فَأَغْلَقَ بَابَهُ دُونَهُمْ وَ أَرَحَى سِتْرَهُ فَهُوَ فِي مَقْتٍ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَ لَعْنَتِهِ حَتَّى يَفْتَحَ بَابَهُ فَيَدْخُلَ إِلَيْهِ ذُو الْحَاجَةِ وَ مَنْ كَانَتْ لَهُ مَظْلَمَةٌ؛ هر که مسئولیت در امری از امور مسلمانان پیدا کند و در بر روی مردم ببندد و پرده بین خود و مردم قرار دهد، همیشه در خشم و

۱. طبری، *جامع البيان*، ج ۲۲، ص ۲۸؛ طبرسی، *مجمع البيان*، ج ۸، ص ۵۵۶: أخبرنا أبو حكيم الجرجاني فيما أجازني لفظاً، قال: أخبرنا أبو الفرج القاضي قال: حدثنا محمد بن جرير قال: حدثنا يعقوب بن إبراهيم قال: حدثنا هشيم عن ليث: عن مجاهد أن رسول الله صلى الله عليه و سلم كان يطعم و معه بعض أصحابه فأصابت يد رجل منهم يد عائشة و كانت معهم، فكره النبي صلى الله عليه و سلم [ذلك] فنزلت آية الحجاب. (ابی حسن الواحدی، *اسباب النزول واحدی*، ص ۳۷۳).

۲. ر.ک: سیوطی، *الدر المنثور*، ج ۵، ص ۲۱۴.

۳. الصَّفَّارُ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنْ ظَرِيفٍ عَنْ ثَعْلَبَةَ عَنْ يُونُسَ بْنِ يَعْقُوبَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنْ رَجُلٍ تَزَوَّجَ امْرَأَةً فَأَدْخَلَتْ عَلَيْهِ فَأَغْلَقَ الْبَابَ وَ أَرَحَى السِّتْرَ وَ قَبِلَ وَ لَمَسَ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَكُونَ وَصَلَ إِلَيْهَا بَعْدَ ثَمَّ طَلَّقَهَا عَلَيَّ تِلْكَ الْحَالِ قَالَ «لَيْسَ عَلَيْهِ إِلَّا نِصْفُ الْمَهْرِ». (طوسی، *تهذيب الأحكام*، ج ۷، ص ۴۶۷).

۴. کلینی، *الکافی*، ج ۶ ص ۱۱۰؛ حر عاملی، *وسائل الشیعة*، ج ۲۱، ص ۳۲۱ و ۳۲۴.

غضب و لعنت خداوند است تا در به روی آنان بگشاید و حاجت‌مندان به نزدش روند و ستمدیدگان او را دیدار کنند.^۱ بنابراین، نحوه معماری عصر نبوی که ورودی منازل دارای پرده بوده و افراد گاهی بدون رعایت آداب ورود و بدون اذن صاحب‌خانه، پرده را کنار زده و وارد منزل می‌شدند^۲، موجب صدور حکم مذکور گردید.

نتیجه

درباره دلالت واژه حجاب در آیه ۵۳ سوره احزاب بر پوشش یا عدم پوشش زنان و همچنین اختصاص یا عدم اختصاص آیه به همسران پیامبر ﷺ و کیفیت پوشش، دیدگاه‌های متفاوتی از سوی مفسران مطرح گردیده است. به عقیده گروهی از مفسران، عبارت «فَسَلُّوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ» به همسران پیامبر ﷺ اختصاص دارد و کنایه از منزل‌گزینی آنان است. این گروه آیه مورد بحث را به شیوه‌های گوناگونی تفسیر کرده و برای اثبات ادعای خود مؤیداتی از آیات و روایات آورده‌اند، از جمله دستورهای خاصی که در قرآن کریم درباره زنان پیامبر وارد شده است، یا سیاق صدر و ذیل آیه و آیات ماقبل و مابعد که نشان می‌دهد مخاطب آیه زنان پیامبر ﷺ هستند که شأن خاص و وظایف مخصوصی دارند.

بر پایه قاعده تنقیح مناط و اعتبار به عموم لفظاً، نه خصوص سبب، گرچه آیه در خصوص زنان پیامبر نازل شده است، ولی حکمش شامل همه زنان امت می‌شود و دلیل قطعی بر اختصاص حکم به زنان پیامبر نداریم.

درمقابل، برخی از مفسران از این آیه برای پوشش کامل زنان مسلمان، از جمله وجه و کفین استفاده کرده‌اند و برای اثبات ادعای خود، به ادله‌ای تمسک جسته‌اند، مانند: روایت ابن‌ام‌مکتوم، قاعده اولویت و ظهور عرفی، دلالت تعلیل ذیل آیه بر دستیابی به اطهریت تام با ستر وجه و کفین.

این دیدگاه نیز به دلیل مرسل بودن روایت ابن‌ام‌مکتوم و اختلاف در نقل آن، مخالفت با سیره مستمر مسلمانان، ناسازگاری با روایات استثناء وجه و کفین و همچنین اطهریت تام که یک امر اخلاقی است، نه حکم قطعی فقهی، قابل قبول نیست.

بر پایه دیدگاه برگزیده، آیه ۵۳ سوره احزاب به همسران پیامبر ﷺ اختصاص ندارد؛ گرچه موردش مربوط به ارتباط با زنان آن حضرت بوده است و مراد از حجاب در آیه، پوشش زنان نیست بلکه پوشش خانه‌هاست که با افکندن پرده‌ای بر ورودی آنها، پوشیده می‌گردید و قراین درون‌متنی و برون‌متنی آن را

۱. طبرسی، مشکاة الانوار، ص ۳۱۶.

۲. سیدقطب، فی ظلال القرآن، ج ۵، ص ۲۸۷۷.

اثبات می‌کند. دلالت سیاق آیات قبل و بعد بر آداب ورود به خانه پیامبر ﷺ، دلالت تعلیل ذیل آیه بر پرهیز از اختلاط زنان و مردان، همنشینی واژه «حجاب» با واژه «متاع» و «وراء» از جمله ادله درون‌متنی هستند. هماهنگی کاربرد واژه حجاب در قرآن بر پرده و تصریح روایت انس بن مالک بر پرده‌افکنی، دلالت شأن‌نزول آیه ۵۳ و هماهنگی سبک معماری منازل عصر پیامبر ﷺ با معنای پرده از جمله ادله برون‌متنی دال بر پوشش خانه‌ها محسوب می‌شوند؛ چراکه زنان (از جمله زنان رسول خدا) در منزل با لباس راحتی بودند و لذا دستور داده شده که برای درخواست متاع سرزده وارد منزل آنان نشوند و آن را از پشت پرده تقاضا کنند.

منابع و مأخذ

قرآن کریم.

- آلوسی، محمود، *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم والسبع المثانی*، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۵ ق.
- ابن درید، محمد بن حسن، *جمهرة اللغة*، بیروت، بی‌نا، ۱۹۸۸ م.
- ابن سعد، *الطبقات الکبری*، بیروت، دار صادر، بی‌تا.
- ابن عاشور، محمدطاهر، *التحریر و التنویر*، المعروف بتفسیر ابن عاشور، بیروت، مؤسسة التاریخ العربی، ۱۴۲۰ ق.
- ابن فارس، احمد، *معجم مقاییس فی اللغة*، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۰۴ ق.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، *تفسیر القرآن العظیم*، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۹ ق.
- ابوالفتوح رازی، حسین، *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۴۰۸ ق.
- بخاری، محمد بن اسماعیل، *الجامع الصحیح*، دمشق و بیروت، دار ابن کثیر، بی‌تا.
- بغوی، حسین بن مسعود، *معالم التنزیل*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ ق.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر، *انوار التنزیل و اسرار التأویل*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۹ ق.
- جوادی آملی، عبدالله، *تسنیم*، قم، اسراء، ۱۴۰۱ ق.
- جوهری، اسماعیل بن حماد، *الصّحاح*، بیروت، بی‌نا، ۱۳۷۶ ق.
- حر عاملی، محمد بن حسن، *تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة*، قم، مؤسسه آل‌البیت ﷺ، ۱۴۰۹ ق.

- حسینی شاه عبدالعظیمی، حسین، *تفسیر اثنا عشری*، تهران، میقات، ١٣٦٣ ش.
- حلی، حسن بن یوسف، *مختلف الشیعه فی احکام الشریعه*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ١٤١٣ ق، ج ٢.
- خطیب، عبدالکریم، *التفسیر القرآنی للقرآن*، بیروت، دار الفکر العربی، ١٤٢٤ ق.
- راغب اصفهانی، حسین، *مفردات الفاظ القرآن*، بیروت و دمشق، دار العلم و الشامیة، ١٤١٢ ق.
- رامیار، محمود، *تاریخ قرآن*، تهران، امیرکبیر، ١٣٦٩.
- زمخشری، محمود، *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل*، بیروت، دار الکتب العربی، ١٤٠٧ ق.
- سبحانی تبریزی، جعفر، *نظام النکاح فی الشریعة الاسلامیة الفراء*، قم، بی نا، بی تا.
- سید قطب، *فی ظلال القرآن*، بیروت، دار الشروق، ١٤٢٥ ق، ج ٣٥.
- سیوطی، جلال الدین، *الاتقان فی علوم القرآن*، بیروت، دار الکتب العربی، ١٤٢١ ق.
- سیوطی، جلال الدین، *الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور*، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ١٤٠٤ ق.
- شبیری زنجانی، موسی، *کتاب نکاح*، قم، مؤسسه پژوهشی رأی پرداز، ١٤١٩ ق.
- شوکانی، محمد، *فتح القدیر*، دمشق، دار ابن کثیر، ١٤١٤ ق.
- طباطبایی، محمدحسین، *المیزان فی تفسیر القرآن*، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ١٣٩٠ ق.
- طباطبایی، محمدحسین، *قرآن در اسلام*، تهران، دار الکتب الاسلامیة، ١٣٥٣ ش.
- طبرسی، حسن بن فضل، *مکارم الاخلاق*، قم، الشریف الرضی، ١٣٧٠ ش.
- طبرسی، فضل بن حسن، *مجمع البیان لعلوم القرآن*، تهران، ناصر خسرو، ١٣٧٢ ش.
- طبرسی، محمد بن حسن، *مشکاة الانوار فی غرر الاخبار*، نجف، المکتبة الحیدریة، ١٣٨٥ ق.
- طبری، محمد بن جریر، *جامع البیان فی تفسیر القرآن*، بیروت، دار المعرفه، ١٤١٢ ق.
- طوسی، محمد، *التبیین فی تفسیر القرآن*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا.
- طوسی، محمد، *تهذیب الاحکام*، تهران، دار الکتب الاسلامیة، ١٤٠٧ ق.
- عسقلانی، ابن حجر، *تقریب التهذیب*، سوریه، دار الرشید، ١٤٠٦ ق.
- عسکری، حسن بن عبدالله، *الفروق فی اللغة*، بیروت، بی نا، ١٤٠٠ ق.
- فاضل لنکرانی، محمد، *تفصیل الشریعة - الصلاة*، قم، مرکز فقه الاثمه الاطهار علیه السلام، ١٤٢١ ق.
- فخر رازی، محمد، *التفسیر الکبیر / مفاتیح الغیب*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ١٤٢٠ ق.
- فراهیدی، خلیل بن احمد، *کتاب العین*، قم، هجرت، ١٤٠٩ ق، ج ٢.

- فضل الله، سید محمدحسین، *من وحی القرآن*، بیروت، دار الملائک، ۱۴۱۹ ق.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، *القاموس المحيط*، بیروت، بی نا، ۱۴۱۵ ق.
- فیومی، احمد بن محمد، *المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی*، قم، منشورات دار الرضی، بی تا.
- قرائتی، محسن، *تفسیر نور*، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۸ ش.
- قرشی، سید علی اکبر، *قاموس قرآن*، تهران، بی نا، ۱۳۷۱ ش، چ ۶.
- قرطبی، محمد، *الجامع لاحکام القرآن*، تهران، ناصر خسرو، ۱۳۶۴ ش.
- قلعبی، محمد، *معجم لغة الفقهاء*، بیروت، دار النفاثس، ۱۴۰۸ ق.
- کلینی، محمد بن یعقوب، *التکافی*، تهران، اسلامیة، ۱۴۰۷ ق.
- لکهنوی، محمدباقر، *اسدءالغراب*، قم، دفتر مطالعات و تحقیقات زنان، ۱۳۹۷.
- مجلسی، محمدباقر، *بحار الأنوار*، بیروت، مؤسسة الطبع و النشر، ۱۴۱۰ ق.
- محقق داماد یزدی، محمد، *کتاب الصلاة*، قم، مؤسسة النشر الإسلامی، بی تا.
- مسعودی، عبدالهادی، *تفسیر روایی جامع*، قم، دار الحدیث، ۱۳۹۵ ش.
- مصطفوی، حسن، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران، مرکز کتاب لترجمة والنشر، ۱۴۰۲ ق.
- مطهری، مرتضی، *مجموعه آثار*، تهران، صدرا، ۱۳۹۰ ش.
- معرفت، محمدهادی، *التمهید فی علوم القرآن*، قم، مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۴۱۵ ق.
- مغنیه، محمدجواد، *التفسیر الکاشف*، قم، دار الكتاب الاسلامی، ۱۴۲۴ ق.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، *تفسیر نمونه*، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۷ ش.
- مکارم شیرازی، ناصر، *أنوار الفقاهة - کتاب النکاح*، قم، مدرسة الامام علی بن ابی طالب علیه السلام، ۱۴۲۵ ق.
- هاشمی رفسنجانی، اکبر، *تفسیر راهنما*، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۶ ش.
- هاشمی شاهرودی، محمود، *فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم السلام*، قم، مؤسسة دائرة المعارف فقه اسلامی، ۱۴۲۶ ق.
- واحدی، علی، *اسباب نزول القرآن*، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۱ ق.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی